
Szakolczai Árpád

Polgárosodás

1. A "polgárosodás" szó egy folyamatot ír le, melynek végpontja egy sajátos emberi szubjektumtípus: a polgár. A tárgy így az ember maga, az emberi viselkedés, motiváció átalakulása. A folyamat így absztrakt, elméleti szinten nem kezelhető, hiszen egy ilyen elmélet eltekint attól, hogy az emberi viselkedés alakítása magától értetődően értékeket tételez fel. A liberális elméletek azáltal képesek e paradoxonon túljutni, hogy a polgárt magától értetődő adottságként kezelik. Nem véletlen, hogy a "polgárosodásnak" nincs liberális elmélete. Egy ilyen elmélet olyan abszurdum lenne, mint egy neoklasszikus közgazdasági elmélet, amely a "homo oeconomicus" létrejöttét kísérelné meg leírni; vagy egy vallás, amely nem azt magyarázná el, hogyan teremtette Isten a Földet, hanem azt, hogy hogyan keletkezett az Isten.

A "polgárosodás" azonban elemezhető mint egy valós, konkrét történelmi folyamat, ebben az értelemben egybeesik az európai civilizáció, főleg a modern kor kialakulásának egy alapvető mozzanatával. E folyamat elemzésének létezik egy háttérodalma és módszerrel: azon szerzők munkái, akik a weberi szociológiából nem arra támaszkodtak, ami közös benne Marx és Durkheim nézeteivel (társadalmi rétegződés, makrogazdasági és politikai meghatározottságok, a normák és dogmák kényszerítő ereje), hanem arra, ami inkább Nietzsche munkáiból merít inspirációt; a hangsúlyt a modern egyénre mint sajátos civilizációs típusra helyezi, és ennek keletkezéstörténetét adja meg. Ilyen kulcsfontosságú szerzők Philippe Ariès, Norbert Elias, Michel Foucault, Albert Hirschman és Gerhard Oestreich. Mint maga e rövid felsorolás jelzi, a folyamat csakis a tudományágak — szociológia, politológia, történettudomány, filozófia, antropológia, közgazdaságtan — közötti területeken kezelhető a siker reményében.

2. A fogalom egyre elterjedtebb használata nem véletlen, hiszen napjaink egyik legalapvetőbb problémájára tapint rá. Értékkonnotációi sem kerülhetők el, hiszen a folyamat jellegében értéktartalmú. Az elcsúszást inkább az okozhatta, hogy a "polgárosodás" fogalma a nyolcvanas évek közepétől kezdve két módon is forgalomba került, de ezek mindegyike alapvető és egymással összekapcsolódó fogalmi zavarban szenvedett. Az egyik a "civil társadalom"-, a másik pedig az ún. "kádári polgárosodás"- vagy "kispolgárosodás"-nézet volt. Az első esetében a zavar fogalmi-elméleti, a másodikonál empirikus. Az első minden igyekezet ellenére nem jutott túl a KISZ-es közösségesdi, a nagy össznépi

.....

egymásra találás és siránkozás, az "ólmeleg" ideájának propagálásán, és még csírájában elhalt kezdeményei is súlyos terhet rónak a mai politikai életre. A második pedig egy téves helyzetfelismerést tartalmazott: a kádári korszak engedékenységet, második gazdaságát, mindenki magával törődését mint egy jövődéli, valódi civil vagy polgári társadalom felé vezető utat írta le. Ez a tövcdés pedig legalább olyan súlyos, mint a liberalizálást összekeverni a liberalizmussal. Az értelmiségi elit saját lelkiismeretétől vezetve azt hitte, hogy a probléma csak az ő ellenérzésében van az új, feltörekvő rétegekkel szemben, és Balzacra hivatkozott anélkül, hogy észre vette volna az analógia tarthatatlanságát. Balzacnál egy kisebbségnek kellett beleilleszkednie a meglévő, érvényes polgári normák világába, míg a "kádári polgárosodásnak" nevezett folyamat olyan magatartásformákat terjesztett el és gyökereztetett meg, amelyek összeegyeztethetetlenek egy valóban polgári szabályokra, jogokra és kötelességekre épülő világ logikájával. Nemcsak a polgárosodás felé vezetett ez, de egyben "be is oltott" az ellen.

A "civil társadalom" és a "kádári polgárosodás" fenti értelemben használt kifejezései által fémjelzett zűrzavarban valóban Szelényi Iván munkái igyekeztek rendet teremteni. Szelényi legalább két alapvető új elemet vitt be a diskurzusba. Egyfelől, kimutatva a "civil társadalom"-elképzelések kuszaságát és elhallgatásait (amit a késői Kádár-kor eufémizmusa is táplált), összekapcsolta és új színter helyezett a két gondolatot, mondván, hogy aki "civil társadalmat" mond, annak "polgárt" és "tulajdont" is kell mondania. Másfelől a fogalmat hozzákapcsolta a hagyományos szociológiai kérdéskörhöz, a társadalmi rétegződéshez, és felhívta a figyelmet arra, hogy a politikai és ideológiai vágyakon és vagdalkozásokon túl a valódi és súlyos, rétegződéshez kapcsolódó társadalmi problémák is hamarosan jelentkezni fognak.

E rendcsinálásnak azonban ára volt. A hangsúlyáttevérdésekkel ugyanis végképp kimaradt egy olyan elem az egész gondolatmenetből s perspektívából, ami az eredeti diskurzusokban még, legalább érintőlegesen, benne rejlett: a civilizáltság kérdése. A "civil társadalom"-elmeletekben a hangsúly a "társadalmon" volt, de a "civil" szó még jelen volt, értelmezést nyerhetett volna. De nem ez történt, és a Szelényi-féle átfordítás a "polgári társadalom"-ba, végleg eltüntette a jelzőt. Pedig talán éppen itt rejlik a különböző "civil társadalom"- és "polgárosodás"-nézetek közös alapja, és egyben a mai helyzet diagnózisa és kulcsa.

A "polgári(-ság)"-nak ugyanis sohasem volt a lényege a tulajdon birtoklása, kizárólagossága és az ebből adódó hatalmi és egyenlőtlenségi viszonyok. Ez a feudális, hűbéri jog szemlélete, és ez legtovább az angol jogban állt fenn. Ezért is van, hogy a mai napig, minden ellenkező látszat ellenére, Anglia Nyugat-Európa legkevésbé civilizált és legkevésbé polgári országa. A valódi, városi polgársághoz és nem a továbbélő, lovagi-arisztokrataföldbirtokos értékrendhez kapcsolódó tulajdonfogalom számára a tulajdon nem kizárólagos jog és cél, hanem eszköz és jel: a civilizáltság jele. A kontinentális európai városokban a szavazati jog és a város ügyeibe való beleszólás nem "elidegeníthetetlen és abszolút" jognak jár a tulajdonos polgároknak — ez a várurak joga volt —, hanem mivel a tulajdon birtoklásához kötődött, a képesség, a felelősség, az ítélőerő, egyszóval a civilizáltság jogán. A magántulajdonhoz való jognak és a magántulajdonra épülő rendszernek messze a piaci kapitalizmus létrejötte előtt, annak előfeltételét képezve, ez volt a valódi alapja. Nem a tulajdon civilizált — a feudális tulajdont civilizálták a városok.

.....

Bármelyik változatát nézzük a "polgár" vagy "városi" szónak — *civitas, civil, civilised; polis, policé, urbs, urbane* —, mindenhol ezzel találkozunk: a kifejezés hosszú évszázadokon át a civilizáltságnak lett a szimbóluma. Bár a szó eredete szinte mindenkor épp az ellentettje volt, a görög "polis", a latin "urbs", a német "burg", a magyar "város", a szláv "gorod" a hegyet és az azon lévő várkastélyt egyaránt jelentette. Mi tehát a polgárosodás, ha az igazán hosszú történelmi tartamot, a legfontosabb, legalapvetőbb dolgokat vesszük figyelembe? A feudális, "harci", királyi hatalom specifikálása, az egyén viselkedésszabályozása, irányítása önálló alapokra helyezése révén.

Mi ad ennek ma jelentőséget? Hogy az elmúlt negyvenegynéhány évben, bár egy lényegesen hosszabb folyamat elemeit felerősítve, Kelet-Európában egy ellentétes folyamat zajlott le: egy sajátos decivilizáció. Ez a kérdéskör a szociológia hagyományos eszköztárával nem kezelhető. Bármennyire is alapvető fontosságúak legyenek az egyenlőtlenségek, a szegénység, a munkanélküliség kérdései, és bármennyire is az előtérbe fognak kerülni és fognak maradni, a civilizáció és a decivilizáció kérdésköréhez képest másodrendűek; elcsúsznak a lényeg mellett, csakúgy, mint a piacositás és a gazdasági fejlődés elméletei.

E folyamatokat azonban nem csupán történelmi módon lehet elemezni, és nem csupán nyugati háttere van e téma feldolgozásának. Léteznek olyan írások, amelyekre támaszkodni lehet a mai magyar helyzet hátterének felderítésénél: ezek egyfelől Bibó István elemzései, másrészt Hankiss Elemérnek az 1970-es évek vége, 1980-as évek eleje táján írt cikkei. Hankiss épp azt volt képes megfogalmazni, feltűnő sikerrel, sokak számára olyan meglepő többes szám első személyben, amit mindenki természetesnek vett, és észre sem vett: a viselkedésformák eldurvultságát, kezdtlegessé válását, elbarbárosodását, az egymás iránti növekvő közömbösséget és nemtörődömséget; a görcsösség és túlzott lazaság, ernyedtség egymást támogató és felerősítő kettőséget; az önmagunk feletti kontroll elvesztését, a felelősséghiányt, az infantilizmust.

A nyolcvanas évek végén talán lehetett abban reménykedni, hogy mindezt a múltba lehet utalni, és ehelyett inkább a megoldásokat, a jövőt kell fürkészni. Ma már látni lehet, hogy e remények nem váltak be. Éppen ellenkezőleg, a legrosszabb stílusok, irányok, viselkedésformák folyamatossága a meglepő a politikai, jogi, gazdasági változások mögött. A kutató feladata azonban nem is az, hogy megoldásokat adjon a politikusoknak vagy a gazdasági szakembereknek. Valódi döntéshozói felelősség nélkül ez csupán felelőtlenység lenne. A politikusoknak, törvényhozóknak, adminisztrátoroknak úgy kell tenniük, mintha nem létezne a múlt, mintha minden nap tiszta lappal lehetne újrakezdeni sziszifuszi munkájukat. A társadalomkutatónak azonban eszközöket kell találnia és elemzéseket kell készítenie arról, hogy mégis mi az, ami nem megy, miért is zökken annyi minden vissza a régi kerékvágásba. Egy olyan világban pedig, ahol évtizedeken át folyt, állítólag a civilizáció érdekében, az európai civilizáció értékeinek módszeres semmibevétele és felszámolása, nem csupán az általános elvek szintjén, hanem a legalapvetőbb viselkedésformák, mozdulatok, gesztusok, maga az ösztönök "beiskolázása" szintjén, ott a kutatónak ezzel kell foglalkoznia, még akkor is, ha ez a legnehezebb munkát: az "önmagán" való tevékenységet, a saját megrögzött vélekedések és adottnak vélt meggyőződések felülvizsgálatát is jelenti.